

УДК 343.32

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.78.2.27>

КОЛАБОРАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЯК РІЗНОВИД ДЕРЖАВНОЇ ЗРАДИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ 2014 – 2022 РОКІВ)¹

Зайцев О.В.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права
Національного юридичного університету
ім. Ярослава Мудрого, м. Харків
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6743-7114>
e-mail: o.v.zaytsev@nlu.edu.ua*

Зайцев О.В. Колабораційна діяльність як різновид державної зради (за матеріалами судової практики 2014–2022 років).

Стаття присвячена вивченню проблеми колабораційної діяльності як різновиду державної зради. На підставі узагальнення та вивчення судової практики за ст. 111 КК України (352 вироки) у статті відображено корелятивні та генетичні зв'язки між колабораційною діяльністю та державною зрадою як самостійними видами кримінальних правопорушень, передбачених кримінальним законом. Наводиться статистика колаборації громадян України з ворогом на початку окупації Автономної Республіки Крим. Проведено аналіз кримінально-правової оцінки співпраці громадян України з окупантом як державної зради, що мала місце до формального визначення колабораційної діяльності в КК України. Піддано аналізу конкретні прояви колаборації з ворогом в період 2014-2022 рр., зокрема, публічне заперечення громадянином України здійснення збройної агресії проти України; добровільне зайняття громадянином України посади, пов'язаної з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій, у незаконних органах влади, створених на тимчасово окупованій території; участь в організації та проведенні незаконних виборів та/або референдумів на тимчасово окупованій території; організацію та проведення заходів політичного характеру тощо. Зроблено висновок, що найбільш поширеним видом колаборації за час окупації Криму є добровільна участь громадянина України в збройних формуваннях держави-агресора, добровільне зайняття громадянином України посади в незаконних судових або правоохоронних органах, створених на тимчасово окупованій території. Звернуто увагу на принципово різну кваліфікацію проявів колаборації на території Криму та окремих районів Донецької і Луганської областей, які починаючи з 7 квітня 2014 року не були під контролем України. Наведено порівняльний аналіз санкцій ст. 111 та ст. 111-1 КК.

Ключові слова: кримінальна відповідальність, злочини проти основ національної безпеки України, колабораційна діяльність, державна зрада, склад кримінального правопорушення.

Zaytsev O. Collaborative activity as a type of treason (based on the materials of court practice from 2014 to 2022).

The article is devoted to the study of the problem of collaborative activity as a type of treason. Based on the generalization and study of judicial practice under Art. 111 of the Criminal Code of Ukraine (352 sentences), the article reflects the correlative and genetic links between collaborative activity and treason as independent types of criminal offenses provided for by the criminal law. The article provides statistics on the collaboration of Ukrainian citizens with the enemy at the beginning of the occupation of the Autonomous Republic of Crimea. An analysis of the criminal-legal assessment of the cooperation of Ukrainian citizens with the occupier as treason, which took place before the formal definition of collaborative activity in the Criminal

¹ Статтю підготовлено та опубліковано за грантової підтримки Національного фонду досліджень України в рамках проекту «Колабораціонізм на тимчасово окупованих територіях України: проблеми правової оцінки, гарантування прав і свобод людини та реінтеграції територій» (проект № 2021.01/0106). Зміст, висвітлений в цій статті може не співпадати з поглядами НФДУ.

Code of Ukraine, was carried out. Specific manifestations of collaboration with the enemy in the period 2014-2022 are given, in particular, public denial by a citizen of Ukraine of carrying out armed aggression against Ukraine; voluntary occupation by a citizen of Ukraine of a position related to the performance of organizational-administrative or administrative-economic functions in illegal authorities created in the temporarily occupied territory; participation in the organization and holding of illegal elections and/or referenda in the temporarily occupied territory; organizing and conducting events of a political nature, etc. It was concluded that the most common type of collaboration during the occupation of Crimea is the voluntary participation of a citizen of Ukraine in the armed formations of the aggressor state, the voluntary occupation by a citizen of Ukraine of a position in illegal judicial or law enforcement bodies created in the temporarily occupied territory. Attention was drawn to the fundamentally different qualification of manifestations of collaboration on the territory of Crimea and certain districts of Donetsk and Luhansk regions, which, starting from April 7, 2014, were not under the control of Ukraine. A comparative analysis of sanctions under Article 111 and Article 111-1 of the Criminal Code.

Key words: criminal liability, crimes against the foundations of national security of Ukraine, collaborative activity, treason, composition of a criminal offense.

Постановка проблеми. Доповнення КК України статтею 111-1 «Колабораційна діяльність» у березні 2022 р. привернуло увагу наукової спільноти до явища колабораціонізму як такого. У кримінальному праві це викликало зміни в співвідношенні норм, породило нові конкуренції між ними, що звичайно отримало проєкцію на правозастосування. Чи не найбільш дискусійним досі залишається питання про співвідношення окремих форм колабораційної діяльності з державною зрадою (ст. 111 КК). Однак причиною появи тих чи інших злочинних діянь є не внесення змін до кримінального закону, а зміни соціального, політичного, економічного та іншого характеру. Щодо колабораційної діяльності такі зміни пов'язані з окупацією території України Російською Федерацією. Разом з тим, режим окупації почався не в березні 2022 р., початок його відліку слід вести ще з лютого 2014 року.

Звичайно співпраця з окупантом de-facto мала місце до того, як з'явилась ст. 111-1 КК, яка найбільш повно відображає її зміст de-jure. У літературі того часу відмічалось, що колабораційна діяльність громадян України, як така, вже була криміналізована в КК 2001 року у межах визначених у законі форм державної зради [1, с. 331]. Співпраця з окупантом традиційно переслідується за кримінальним правом, однак на відміну від українського, саме слово «колабораціонізм», як правило, не зустрічається в кримінальному законодавстві інших держав світу [2, с. 120]. В іноземних джерелах також справедливо відмічають генетичний зв'язок між «колабораціонізмом» та «державною зрадою» [3, с. 109; 4, с. 236].

Стан опрацювання. Питанням кримінально-правової характеристики злочину, передбаченого ст. 111-1 КК України, приділено увагу у працях Н.О. Антонюк, М.С. Бондаренко, К.Ю. Гончаренка, О.О. Кравчука, В.Н. Кубальського, В.В. Кузнецова, Р.О. Мовчана, Є.О. Письменського, О.Е. Радутного, М.А. Рубашенко, М.В. Сийпюкі, М.І. Хавронюка та ін.

Метою цієї статті є відображення корелятивних та генетичних зв'язків між колабораційною діяльністю та державною зрадою як самостійними видами кримінальних правопорушень, передбачених кримінальним законом. Для досягнення цієї мети ставиться завдання з аналізу кримінально-правової оцінки співпраці громадян України з окупантом як державної зради, що мала місце до формального визначення колабораційної діяльності в КК України.

Вклад основного матеріалу. Кримінально-правова проблема оцінки колаборації з ворогом не є новою для науки і слідчо-судової практики в Україні. Як зауважив Голова Верховного Суду ще у лютому 2014 року доволі гостро постало питання – як бути з військовими, суддями, правоохоронцями, які не тільки залишилися проживати на території тимчасово окупованих Автономної Республіки Крим (далі – АРК), Донецької та Луганської областей, а ще й почали співпрацювати з органами влади на тимчасово окупованих територіях [5].

У контексті згаданої проблеми кваліфікації слід нагадати вражаючу статистику. Згідно із заявою в.о. президента України (з 22.02.2014 р. по 07.06.2014 р.) О. Турчинова, «серед усіх силовиків, які перебували в Криму, не зрадили свою країну: з 13 468 солдатів та офіцерів Збройних сил – лише 3 990 (29,6 %); з 10 936 працівників МВС не стали зрадниками лише 88 осіб (0,8 %!); з 1 870 прикордонників до України повернулося лише 519 (29,7 %); з 2 240 працівників СБУ – лише 242 (10,8 %); із 527 офіцерів і прапорщиків Управління держохорони не зрадили Україну лише 20 осіб» [6]. На той момент судова практика, враховуючи таку класичну форму державної зради як перехід на бік ворога

під час збройного конфлікту, пішла шляхом кваліфікації дій, переважно військовослужбовців, саме за ч. 1 ст. 111 КК України [7].

Інші прояви колабораційної діяльності охоплювалися також ст. 111 КК України «Державна зрада», переважно як надання іноземній державі, іноземній організації або їх представникам допомоги в проведенні підривної діяльності проти України. Ці твердження можна підтвердити конкретними проявами колаборації. Наприклад, якщо говорити про діяння, яке на сьогодні передбачене ч. 1 ст. 111-1 КК України, а саме публічне заперечення громадянином України здійснення збройної агресії проти України, встановлення та утвердження тимчасової окупації частини території України, публічні заклики до невизнання поширення державного суверенітету України на тимчасово окуповані території України, то такі випадки були. Слід згадати достатньо контраверсійне кримінальне провадження проти спеціального кореспондента каналу «112», який був обвинувачений у вчиненні злочинів, передбачених ч. 1 ст. 111, ч. 1 ст. 114-1 КК України. За обставинами справи він працював на сході України і зняв багато сюжетів про батальйон «Айдар» і про війну. У січні 2015 року журналіст розмістив в мережі інтернет у відеохостингу «YouTube» на особистій сторінці відеозвернення до Президента України, у якому публічно закликав «всіх адекватних людей» відмовитись від мобілізації як такої, що оголошена всупереч чинному законодавству та назвав бойові дії на території України громадянською війною. Разом з цим, він зазначив, що російських військ на Сході України «майже не має», а з українською армією воюють місцеві ополченці. Згідно висновку судово-лінгвістичної (авторознавчої) експертизи заклики журналіста до відмови від мобілізації є однією з форм підривної діяльності проти України на шкоду її обороноздатності.

Суд у своєму рішенні зауважив, що не зважаючи на те, що під час численних виступів журналіст дійсно неодноразово заперечував масову присутність російських військових в зоні АТО, наголошував на високій дисципліні та героїзмі протилежної сторони конфлікту, фактичній громадянській війні на цій території та звинувачував українських військових у знищенні мирного населення, суд не вбачає у вказаних діях обвинуваченого ознак державної зради, та вважає, що вказані виступи охоплюються правом на свободу слова та вираження поглядів, що не обмежене законом та діє незалежно від кордонів [8]. У підсумку суд виправдав журналіста за всіма епізодами його діянь [9].

Реєстр судових рішень не містить інформацію про вироки за ст. 111 КК України, які б містили такі прояви колабораційної діяльності, які зараз передбачені ч.ч. 2-4 ст. 111-1 КК. Це зовсім не означає, що колаборація була відсутня в інформаційній та освітній, в економічній та адміністративній сферах. Такі прояви були настільки масовими, що органи кримінальної юстиції України були не готові до цього явища. Якщо згадати про впровадження стандартів освіти держави-агресора у закладах освіти, то до окупації в Криму та Севастополі функціонувало 660 шкіл, в яких 13 тисяч дітей навчалися українською мовою. Станом на 2019 року кількість українських шкіл в Криму скоротилося на 87%. В 150 раз зменшилася кількість учнів, які навчаються на українській мові [10].

Водночас, значна кількість справ за ст. 111 КК щодо добровільного зайняття громадянином України посади, пов'язаної з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій, у незаконних органах влади, створених на тимчасово окупованій території. Наприклад, засуджений надав згоду на пропозицію представників Російської Федерації на його призначення відповідно до «Постанови Верховної Ради АР Крим» № 1674-6/14 від 28.02.2014 року на посаду «Міністра здравоохоронення АРК», обійнявши посаду, що не пов'язана із забезпеченням життєдіяльності громадян, у незаконно сформованому органі окупаційної влади «Раді міністрів АРК» [11].

В іншому провадженні засуджений 21 квітня 2015 року, добровільно надав згоду обійняти посаду «заступника міністра спорту Республіки Крим» в незаконно створеному окупаційному органі влади «Міністерство спорту Республіки Крим». Згідно з обов'язками він впроваджував заходи з поетапного впровадження Всеросійського фізкультурно-спортивного комплексу «Готов к труду и обороне» (ГТО) в «Республіке Крым», відповідав за питання співробітництва «Республіки Крым» з іншими суб'єктами Російської Федерації, забезпечував інвестиційну діяльність і т.д. [12].

У іншій справі громадянка України, обіймаючи посаду заступника начальника управління торгівлі та побутових послуг - начальника відділу торгівлі Міністерства економічного розвитку і торгівлі АР Крим, 29.08.2014 року добровільно перейшла на посаду заступника начальника управління торгівлі і побутових послуг споживчого ринку - завідувача відділом регулювання діяльності у сфері торгівлі і побутових послуг незаконно створеного органу «Міністерство промислової політики Республіки Крим». Таким чином, засуджена забезпечувала виконання завдань іноземної держави - Російської Федерації по реалізації її державної політики у сфері торгівлі і удосконалення споживчого ринку [13].

Значна кількість вироків стосується участі депутатів різних рівнів в організації та проведенні незаконних виборів та/або референдумів на тимчасово окупованій території. Наприклад, депутат Верховної Ради АРК VI скликання, повноваження якої припинено постановою Верховної Ради України від 15.03.2014 р. № 891-VII, взяв участь у засіданні та проголосував за незаконне рішення, а саме постанови «О проведенні общекрымского референдума» та «О независимости Крыма». Надалі продовжив роботу у «Державній Раді Республіки Крим» [14]. Так само вчинив і депутат Севастопольської міської ради, який забезпечив проведення загальнокримського референдуму та функціонування незаконно створеного представницького органу м. Севастополь [15].

Колабораціонізм у політичній сфері мав і інші прояви. Так, депутатка Верховної Ради АРК 17 березня 2014 року, взяла участь у незаконному засіданні Верховної Ради АРК, на якому були прийняті явно незаконні рішення щодо незалежності Криму та звернення до РФ з пропозицією про прийняття Криму до складу РФ [16]. В іншій справі депутат Верховної Ради АРК, 11.04.2014 р. прийняв участь у позачерговому засіданні незаконно створеного органу «Государственный Совет Республики Крым» та проголосував за прийняття незаконного рішення про так звану «Конституцію Республіки Крим», відповідно до якої Крим визнавався частиною території РФ [17].

Найбільш поширеним у судовій практиці в період окупації АРК є вчинення громадянами України діяння, яке на сьогодні передбачене ч. 7 ст. 111-1 КК України. Окрім масової участі в збройних формуваннях держави-агресора, про яке йшлося вище, це стало добровільне зайняття громадянином України посади в незаконних судових або правоохоронних органах, створених на окупованій території. За даними офісу Генерального прокурора, наразі розслідується 117 кримінальних проваджень щодо суддів, які залишилися працювати на території тимчасово окупованих АРК, Донецької та Луганської областей [5].

Наприклад, суддя Апеляційного суду АРК упродовж березня - листопада 2014 року продовжила здійснювати «правосуддя» як «суддя Апеляційного суду Республіки Крим» за законодавством РФ. У подальшому подала до Вищої кваліфікаційної колегії суддів РФ заяву про рекомендацію на вакантну посаду «судді» незаконно створеного «Верховного Суду Республіки Крим» та необхідний для цього пакет документів. Після цього взяла участь у проведенні конкурсу на заміщення посади «судді» вказаного «суду». Указом Президента РФ від 19 грудня 2014 року була призначена на посаду «судді Верховного Суду Республіки Крим» на окупованій території АР Крим та продовжила здійснювати правосуддя від імені РФ вже як «суддя» вказаного «суду» [18].

Обвинувальні вирокі за вчинення державної зради є і щодо прокурорів. Так, засуджений з власної ініціативи, у березні 2014 року, вступив на службу до так званої «Военной прокуратуры Черноморского флота Российской Федерации», де обійняв посаду першого заступника військового прокурора Чорноморського флоту Російської Федерації з одночасним присвоєнням йому звання генерал-майора юстиції. У подальшому почав здійснювати представництво інтересів держави-окупанта у судових справах [19].

Слід звернути увагу, що вищенаведені прояви колаборації з ворогом, які вчинені в період 20 лютого 2014 р. по 14 березня 2022 р. стосуються виключно діянь, які вчинені на території АРК, як тимчасово окупованої території РФ. Щодо ж окремих районів Донецької і Луганської областей, які починаючи з 7 квітня 2014 року не були під контролем України, то обвинувальні вирокі за ст. 111 КК України відсутні. Це можна пояснити наступним. До 07 травня 2022 р. окремі території України, що входять до складу Донецької та Луганської областей, не мали статусу тимчасово окупованих РФ [20]. Крім того, судді звертали увагу на сутність «ДНР» та «ЛНР» як терористичних організацій. Такий підхід призвів до того, що співпраця громадян України з представникам «ДНР» та/чи «ЛНР» кваліфікувалась не за ст. 111, а, як правило, за ст. 258-3 КК України [21].

Голова Верховного Суду і сьогодні впевнений, що про колабораціонізм не можна говорити у відриві від поняття державної зради. Він розцінює колабораційну діяльність як «форму державної зради, але...більш м'яку її форму» [5]. Зважаючи на це слід порівняти санкції статей 111 і 111-1 КК України. До 07 березня 2022 року вчинення державної зради каралось позбавленням волі на строк від дванадцяти до п'ятнадцяти років з конфіскацією майна або без такої. Санкції ч. 1–5 ст. 111-1 КК України безумовно м'якіше [22, с. 106]. Водночас, якщо аналізувати ч.ч. 6, 7 цієї статті із ч. 1 ст. 111 КК України (в редакції № 1689-VII від 07.10.2014 р.), то все не так однозначно. Такі випадки колаборації є найбільш поширеними ілюстрацією державної зради в період лютий 2014 – березень 2022 р. У ч. 6 ст. 111-1 йдеться про позбавлення волі на строк від десяти до дванадцяти років, а у ч. 7 – від дванадцяти до п'ятнадцяти років. Обов'язковим є позбавлення права обіймати певні по-

сади або займатися певною діяльністю на строк від десяти до п'ятнадцяти років та з конфіскацією майна або без такої.

Щодо кваліфікованого складу колабораційної діяльності, передбаченого ч. 8 ст. 111-1 КК України, то про жодне пом'якшення покарання порівняно із державною радою, мова йти не може. Вчинення особами, зазначеними у частинах п'ятій – сьомій ст. 111-1 КК, дій або прийняття рішень, що призвели до загибелі людей або настання інших тяжких наслідків карається позбавленням волі на строк п'ятнадцять років або довічним позбавленням волі, з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк від десяти до п'ятнадцяти років та з конфіскацією майна або без такої.

Висновки. Узагальнення судової практики за ст. 111 КК в період 2014-2022 рр. дозволяє стверджувати, що колабораціонізм як такий був і до появи статті 111-1 і підпадав під інші статті КК, зокрема, як показав аналіз, під ознаки державної зради. Такими формами були, зокрема, добровільна участь громадянина України в збройних формуваннях держави-агресора; добровільне зайняття громадянином України посади, пов'язаної з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій, у незаконних органах влади, створених на тимчасово окупованій території; участь в організації та проведенні незаконних виборів та/або референдумів на тимчасово окупованій території; організацію та проведення заходів політичного характеру; добровільне зайняття громадянином України посади в незаконних судових або правоохоронних органах, створених на тимчасово окупованій території АРК.

Не менш поширеною є колаборація з ворогом на території Донецької і Луганської областей, які з 7 квітня 2014 року вибули з контролю України. Однак відсутність статусу тимчасово окупованих РФ та визнання «ДНР» та «ЛНР» терористичними організаціями призвело до кваліфікації колабораційної діяльності громадян України, як правило, за ст. 258-3 КК України.

Колабораційна діяльність вважалась видом державної зради, але погодитися, що на сьогодні відповідальність за її вчинення м'якше складно, так у ч.ч. 6–8 ст. 111-1 КК покарання не є значно менш суворим, аніж у ст. 111 КК.

Список використаних джерел:

1. Рубашенко М.А. Кримінальна відповідальність за колабораціонізм за чинним КК України. *Соціальна функція кримінального права: проблеми наукового забезпечення, законотворення та правозастосування: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (12-13 жовт. 2016 р.)*. Х.: Право, 2016. С. 328–331.
2. Рубашенко М.А. Кримінальна відповідальність за колабораціонізм: тернистий шлях встановлення. Деокупація. *Юридичний фронт (Київ, 18 березня 2022 р.)*. Київ: Держ. торг.- екон. ун-т, 2022. С. 120–124.
3. Stathis, N. Kalyvas (2008) Collaboration in comparative perspective *European Review of History: Revue européenne d'histoire*. Volume 15, Issue 2. P. 109–111. DOI: 10.1080/13507480801931036.
4. Böhler Jochen, Młynarczyk J. (2018). Collaboration and Resistance in Wartime Poland (1939–1945) – A Case for Differentiated Occupation Studies. *Journal of Modern European History*. 2018. Volume 16. P. 225–246.
5. Примаченко О. Колабораціонізм існує у кожній війні і боротьба з ним є обов'язковою складовою перемоги – голова Касаційного кримінального суду. URL: <https://racurs.ua/ua/3032-bud-yakuu-biznes-pid-okupaciiyu-pidpadaie-pid-vyznachennya-kolaboraciyi-z-vorogom-zakon.html> (дата звернення: 15.07.2023).
6. Коваленко О. Як ми втрачали Крим: свідчення перших осіб України 10.04.2017р. URL: https://www.pravda.com.ua/cdn/graphics/2017/04/jak_my_vtrachaly_krym_svidchennja_pershyh_osib_ukrainy/ (дата звернення: 15.07.2023).
7. Зайцев, О.В. (2019). До проблеми кваліфікації державної зради у разі переходу на бік ворога в період збройного конфлікту (аналіз судової практики 2014-2018 рр.). *Вісник Луганського державного ун-ту внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*, 2(86), 258–269. <https://doi.org/10.33766/2524-0323.86.258-269>.
8. Вирок Івано-Франківського міського суду Івано-Франківської області від 12 травня 2016 року. Справа № 344/4742/15-к, Провадження № 1-кп/344/1/16. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/57626315> (дата звернення: 15.07.2023).

9. Ухвала Колегія суддів судової палати з розгляду кримінальних справ Апеляційного суду Івано-Франківської області від 14 липня 2016 року. Справа № 344/4742/15-к, Провадження № 1-кп/344/1/16 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/58988864> (дата звернення: 15.07.2023).
10. У Криму кількість учнів з навчанням українською зменшилась у 150 разів URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-crimea/2829573-u-krimu-kilkist-ucniv-z-navcannam-ukrainskou-zmensilas-u-150-raziv.html> (дата звернення: 15.07.2023).
11. Вирок Дніпровського райсуду від 13 липня 2020 р у справі № 755/9714/18 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90382108> (дата звернення: 15.07.2023).
12. Вирок Дніпровського райсуду м. Києва від 13.09.2018 р., спр № 755/9152/18 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/76596065#> (дата звернення: 15.07.2023).
13. Вирок Галицького районного суду міста Львова від 01.11.2022 р. Справа № 461/2772/22, провадження № 1-кп/461/441/22 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107092078> (дата звернення: 15.07.2023).
14. Вирок Святошинського районного суду м. Києва від 21 жовтня 2022 року, справа № 759/22254/19, пр. № 1-кп/759/166/22 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106880672> (дата звернення: 15.07.2023).
15. Вирок Дарницького районного суду міста Києва від 15 травня 2023 р. справа № 753/19768/21, провадження № 1-кп/753/668/23 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110838730> (дата звернення: 15.07.2023).
16. Вирок Святошинського районного суду м. Києва від 10 грудня 2019 року, справа № 757/2992/17-к пр. № 1-кп/759/50/19 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86225005> (дата звернення: 15.07.2023).
17. Вирок Святошинського районного суду м. Києва від 05 жовтня 2022 року, справа № 759/17801/17, провадження № 1-кп/759/61/22 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106600949> (дата звернення: 15.07.2023).
18. Вирок Святошинського районного суду м. Києва від 11 липня 2019 року, справа № 759/5737/17 пр. № 1-кп/759/42/19 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82966001> (дата звернення: 15.07.2023).
19. Вирок Святошинського районного суду м. Києва від 24 жовтня 2022 р., URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107028003> (дата звернення: 15.07.2023).
20. Про внесення змін до деяких законів України щодо регулювання правового режиму на тимчасово окупованій території України: Закон України № 2217-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2217-20#n34> (дата зверн.: 15.07.2023).
21. Зайцев, О.В. (2020). Проблеми кваліфікації державної зради на сучасному етапі. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*, № 1(89), 79–89. <https://doi.org/10.33766/2524-0323.89.79-89>.
22. Зайцев, О.В., Бодейко В.А. (2022). Щодо встановлення суб'єктивних ознак колабораційної діяльності (узагальнення матеріалів судової практики). *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*, 4(100), 101–112. <https://doi.org/10.33766/2524-0323.100.101-112>.